

A practical approach to verse 52 of Chapter Al-Ahzab: "لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ"

Hamid Naderi Qahfarokhi

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Human Sciences, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. E-mail: hamid.naderi@sku.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 14 November, 2023 Received in revised form 5 March, 2024 Accepted 16 April, 2024 Published online 23 September, 2025 Keywords: The Marriages of Prophet Muhammad (PBUH), Verse 52 of the Chapter Al-Ahzab, Abrogation (Naskh), Limitation on the Number of Wives for Men, Cultural Transformations in Early Islam.	Some Shia researchers rely on hadiths and believe that verse 52 of Chapter Al-Ahzab has been abrogated by verse 50. Consequently, contrary to the implications of this verse, new marriages for the Prophet Mohammad (pbuh) were permissible even after the revelation of this verse. It seems necessary to reassess the issue of the abrogation of the mentioned verse, provide realistic analyses of the marriages of the prophet, and examine the feasibility of applying this verse to elucidate the cultural transformations of the early Islam. Analytical examination of the corresponding verses and hadiths indicates certain problems with the idea of this verse being abrogated. First, there is no contradiction between this verse and the abrogating verse. Second, in the context of abrogation, the abrogated verse must precede the abrogating verse, while verse 50 in the Quran comes before verse 52 and the content of both verses supports this order. Third, the cited hadiths are based on one single original narrator. Thus, the perspective of abrogation not only lacks justification but also faces numerous obstacles. Rejecting the abrogation of this verse paves the way for a detailed analysis of the marriages of the Prophet Mohammad (pbuh) and the explanation of the gradual method employed by the Quran in limiting the number of wives permissible for a man.

Cite this article: Naderi Qahfarokhi, H. (2025). A practical approach to verse 52 of Chapter Al-Ahzab: "لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ". *Journal of Ketab-e Qayyem*, 15(2), 83-101.

DOI: <http://doi.org/10.30512/KQ.2024.20917.3790>

© The author.

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/KQ.2024.20917.3790>

Extended Abstract

Introduction

God says in verse 52 of Chapter Al-Ahzab, addressing the Prophet Muhammad (pbuh): “It is not lawful for you [to marry] Women from now on ...” [لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ...]. This verse explicitly prohibits new marriages for the Prophet in such a way that he will not even be allowed to divorce a woman and marry another in her place. Nevertheless, some Shia scholars believe, based on certain Hadiths, that this verse has been abrogated by verse 50 of Chapter Al-Ahzab; therefore, new marriages for the Prophet ((pbuh) have been permissible even after the revelation of verse 52. “A precise understanding of the Quranic verses and the hadiths of the Ahl al-Bayt (as),” “Re-examining and evaluating the view of the abrogation of verse 52 of Chapter Al-Ahzab and uncovering its strengths and weaknesses,” “Providing realistic analyses of the marriages of the Prophet Muhammad (pbuh),” and “The feasibility of using this verse in explaining the cultural transformations of the early Islamic period” clarify the necessity of examining the abrogation of this verse.

Methodology

To examine the issue of abrogation, the corresponding verses and hadiths are evaluated through an analytical-critical method. Indeed, the consistency of the views in this regard with the verses of the Holy Quran and the available documents is assessed.

Discussion

Examining the documents for the abrogation of verse 52 reveals several points as follows:

a) Abrogation requires a complete contradiction between the abrogating and abrogated verses, such that reconciliation is impossible. However, in this case, there is no absolute contradiction between the mentioned verses. According to verse 50, certain women were made lawful for the prophet (pbuh) in the past, while verse 52 prohibits women other than his current wives. So, there is no contradiction between these two tenets.

b) For abrogation to be valid, the abrogated verse must precede the abrogating rule, so that the expediency may change in the interval between the abrogated point and abrogating rule. However, the advocates of the abrogation view have no solid evidence to prove that verse 52 was revealed before verse 50. At the very least, the placement of verse 50 before verse 52 in Chapter Al-Ahzab negates this precedence. This order can be a very suitable indication that the order of revelation of the verses was also in this manner. Furthermore, the content of the two verses also confirms the order found in the Quran; the verb used in verse 50 is in the past tense “أَحْلَلْنَا” (We have made lawful), and the verb used in verse 52 is in the present tense “لَا يَجِلُّ” (is not lawful).

c) Relying on hadiths is not helpful in establishing abrogation in this discussion. Despite some claims about the abundance of these hadiths, they are not sufficient to be considered beyond the level of a single-quoter hadith (khabar wahid). This is because the abrogation view is mainly based on four hadiths reported in the book *Al-Kafi*. The same hadiths are reported in other books from the same source. In terms of references, one of the narrators is authentic, but the rest are weak. In *Ayyashi Interpretation*, a hadith without a reference is reported in this

regard. Some Shia jurists have also cited a hadith from Sunni sources to prove this abrogation. These hadiths are firstly not numerous enough and secondly often weak in terms of references; they are ultimately single-quoter hadiths. As established by the principles of jurisprudence, the interpretation of Quranic verses by single-quoter hadiths is not permissible.

Conclusion

The examination of abrogation issue revealed that it not only lacks justification but also faces various Quranic and hadith obstacles. Therefore, the most appropriate course of action is non-adherence to this view. This helps to keep verse 52 of Chapter Al-Ahzab from being misinterpreted. The Quran gradually limited the number of wives a man can have, suggesting the cultural transformations of the early Islam. Before the revelation of the Quran, men had the right to marry an unlimited number of wives in permanent marriage contracts, while having no obligation to establish justice among them. Examining the verses of the Quran in the order of revelation shows that, from Chapter Al-Alaq until before Chapter Al-Ahzab, God did not mention the number of wives a man could have, which is because, in that environment, women had no social status. Accordingly, God criticized the negative values related to the personality of women on the one hand and presented positive values such as the high potential of women for spiritual perfection on the other hand. Also, during that period, the prophet (pbuh) married several women. One of the important functions of these marriages may have been to legitimize and sanctify the principle of marriage in the Islamic society in practice. Thus, during the revelation of the first 89 Chapters of the Quran, from Chapter Al-Alaq to the end of Chapter Al-e Imran, firstly, the human and social personality of women in the contemporary society of revelation was largely revived and established. Secondly, the sanctity and legitimacy of marriage was practically clarified for everyone by the prophet (pbuh). In the next stage, in the ninetieth Chapter in the order of revelation (Chapter Al-Ahzab), the marriages of the prophet (pbuh) were limited in such a way that, even if one of the wives divorced or died, he would not be allowed to choose another wife in her place. This prohibition of marriage prepared the people's mind to accept the limitation of the number of their wives more easily. Accordingly, in the fourth verse of the ninety-second Chapter in the order of revelation (Chapter Al-Nisa), the number of wives a man could have was limited to a maximum of four, provided that justice was observed; if not, only one woman was permitted.

نگرشی کاربردی به آیه ۵۲ سوره احزاب: ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ﴾

حمید نادری قهفرخی

استادیار، گروه علوم معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. رایانامه: hamid.naderi@sku.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: خداوند در آیه ۵۲ سوره احزاب خطاب به پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: «لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ...». برخی محققان شیعی با تکیه بر روایات بر این باورند که این آیه به وسیله آیه ۵۰ نسخ شده است. ازاین‌رو، برخلاف مدلول این آیه، ازدواج‌های جدید برای پیامبر(ص) حتی بعد از نزول این آیه جایز بوده است. «بازخوانی و ارزیابی دیدگاه مسنوخ بودن آیه ۵۲ سوره احزاب»، «ارائه تحلیل‌های واقع‌بینانه از ازدواج‌های پیامبر اکرم(ص)»، «امکان‌سنجی به‌کارگیری این آیه در تبیین تحولات فرهنگی صدر اسلام» ضرورت بررسی نسخ این آیه را آشکار می‌کند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۳	روش پژوهش: این پژوهش به شیوه تحلیلی - انتقادی انجام شده است. بررسی دیدگاه مذکور نشان می‌دهد این دیدگاه دارای ضعف‌های جدی از جمله عدم تطابق با آیات قرآن کریم و نداشتن مستندات کافی است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵	یافته‌ها: بررسی تحلیلی آیات و روایات نشان می‌دهد، دیدگاه مسنوخ بودن آیه ۵۲ از سوره احزاب با چالش‌های زیادی مواجه است؛ زیرا:
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸	الف: بین این آیه و آیه نسخ تعارضی نیست؛ درحالی‌که در نسخ باید بین ناسخ و منسوخ تعارض کلی برقرار باشد به نحوی که به هیچ‌وجه نتوان بین آنها جمع کرد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	ب: در نسخ، منسوخ باید مقدم بر ناسخ باشد؛ درحالی‌که آیه ۵۰ در قرآن قبل از آیه ۵۲ قرار دارد و محتوای این دو هم این ترتیب را تأیید می‌کند.
	ج: علاوه بر استناد به روایاتی از سنخ «خبر واحد» در این دیدگاه، این روایات با قرآن در تعارض هستند. در اصول‌فقه نیز ثابت شده است که این اخبار نمی‌توانند ناسخ قرآن باشند.
	نتیجه‌گیری: دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب نه تنها مقتضی ندارد؛ بلکه با موانع زیادی روبروست. عدم پذیرش نسخ این آیه زمینه را برای تحلیل دقیق ازدواج‌های پیامبر(ص) جهت آشکارکردن نقش این ازدواج‌ها در تحولات فرهنگی صدر اسلام و تبیین روش تدریجی قرآن در محدودکردن تعداد همسران یک مرد را فراهم می‌کند.

استناد: نادری قهفرخی، حمید. (۱۴۰۴). نگرشی کاربردی به آیه ۵۲ سوره احزاب: ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ﴾. کتاب قیّم، ۱۵(۲)، ۳۳-۸۳-۱۰۱.

DOI: <http://doi.org/10.30512/KQ.2024.20917.3790>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

بر اساس شواهد زیادی، پیامبر اکرم(ص) بعد از وفات حضرت خدیجه با زنان متعددی بر اساس مصالح خاصی ازدواج کردند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۳۹۱؛ ابوالقاسم زاده و کاظم نژاد، ۱۳۸۵، صص ۸۳-۹۴). احکام مربوط به این ازدواج‌ها و هنجارهای مربوط به همسران آن حضرت در سوره احزاب آمده و یکی از این احکام در آیه ۵۲ سوره احزاب بازتاب یافته است. بر اساس ظاهر این آیه، از زمانی خاص [در ادامه، این زمان بررسی می‌شود] به بعد، آن حضرت اجازه نداشت، هیچ زن دیگری را به جای همسران فعلی خود بگیرد: «لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ». بسیاری از مفسران [در ادامه، به آنها اشاره می‌شود]، با وجود اختلاف نظر در کیفیت دلالت این آیه، «ممنوعیت ازدواج مجدد برای پیامبر(ص)» را مدلول اصلی این آیه می‌دانند؛ اما برخی محققان شیعی بر این باورند که این آیه توسط آیه ۵۰ همین سوره نسخ شده است؛ زیرا گرچه مدلول این آیه، منع ازدواج مجدد برای پیامبر(ص) است؛ اما آیه ۵۰، بصراحت تعدادی از زنان را برای پیامبر(ص) حلال کرده است. بنابراین، هیچ منعی برای پیامبر وجود نداشته است (نک: علامه حلی، ۱۳۸۸، ص ۵۶۶؛ راوندی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۱۱۸؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۷، ص ۳۶). این در حالی است که بسیاری از مفسران اهل سنت، نسخ این آیه را فقط در حد یک احتمال مطرح کرده (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۲۱۹؛ نحاس، ۱۴۰۸، ج ۱، صص ۲۰۸-۲۰۹) و برخی از محققان شیعی، پذیرش آن را ناشی از بی‌تدبری در آیات دانسته‌اند (اشراقی سرابی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۰۵).

با توجه به «اصالت عدم نسخ» (موسوی قزوینی، ۱۴۲۷، ج ۶، صص ۴۳۵-۴۳۶)، به خصوص در مورد آیات قرآن کریم، این سؤال مطرح می‌شود که مستند اصلی این محققان برای پذیرفتن دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب چیست؟ این دیدگاه دارای چه نقاط مثبت و احتمالاً قابل تأملی است؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد، برخی مفسران و فقهاء، این دیدگاه و مستندات آن را به صورت اجمالی مورد بررسی قرار داده و با ارائه نکات ارزشمندی، برخی از ابعاد آن را روشن کرده‌اند؛ اما با این حال، هنوز کاستی‌هایی وجود دارد؛ زیرا اولاً: برخی منابع اصلاً به تعارض بین روایات و آیه ۵۲ سوره احزاب و راه حل آن اشاره نکرده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۱۲۱؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹، ص ۱۲۱)، ثانیاً: عده‌ای دیگر، بیشتر از بعد فقهی به این مسئله نگاه کرده و مباحث تفسیری تعارض بین آیه و روایات را بررسی نکرده‌اند (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۳، ص ۹۶؛ صدر، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۷۱)، ثالثاً: هیچ منبعی آیه مورد بحث را با نگاه تحول‌آفرینی در عرصه فرهنگی صدر اسلام مورد بررسی قرار نداده است. بر این اساس، به‌طور قطع هنوز ابعاد زیادی از این بحث ناشناخته باقی مانده است. این در حالی است که فهم دقیق آیات قرآن کریم و احادیث اهل بیت(ع)، بازخوانی و ارزیابی دیدگاه منسوخ بودن آیه ۵۲ سوره احزاب، ارائه تحلیل‌های واقع‌بینانه از ازدواج‌های پیامبر اکرم(ص)، امکان‌سنجی به‌کارگیری این آیه در تبیین تحولات فرهنگی صدر اسلام ضرورت بررسی نسخ این آیه را روشن می‌کند.

در همین راستا برای رسیدن به این اهداف، در بخش اول، دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب همراه با مستندات آن مطرح می‌شود تا زمینه برای قضاوت در مورد آن فراهم شود و در بخش دوم، مستندات این دیدگاه بررسی می‌شوند. در انتها هم، به آثار التزام به دیدگاه عدم نسخ آیه یادشده پرداخته می‌شود.

۲. مهم‌ترین مؤلفه‌های دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب

در بسیاری از کتب فقهی، بحثی پیرامون «احکام اختصاصی پیامبر اکرم(ص)» از جمله ازدواج‌های آن حضرت مطرح می‌شود (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۷، ص ۶۹؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۵۳). در همین راستا، با توجه به موضوع اصلی آیه ۵۲ سوره احزاب (ازدواج‌های پیامبر(ص))، این آیه و ادله نسخ آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. این دیدگاه به قدری مشهور است که یکی از محققان با

عنوان «رأی أصحابنا» و «فتوی أصحابنا» از آن یاد کرده است (حلی، ۱۴۲۵، ج ۲، صص ۲۴۴-۲۴۵). مشروح این دیدگاه به این شرح است: [از احکام اختصاصی پیامبر(ص)] زیاد بودن تعداد همسران یا جواز گرفتن زنی به جای همسران [است]: زمانی این [حکم اختصاصی] به وسیله آیه ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ...﴾ در راستای پاداش دادن به زنان پیامبر به دلیل کار خوب آنان، بر پیامبر حرام شد، زیرا [کار خوب همسران آن حضرت این بود که] بعد از مخیر شدن آنان بین جداسدن از آن حضرت یا ادامه زندگی با ایشان همراه با سختی [احزاب: ۲۸-۲۹] آنان، خدا و رسولش و دنیای آخرت را بر زینت‌های این دنیا ترجیح دادند و این تحریم ادامه داشت تا آیه ﴿إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ...﴾ نازل شد. به این ترتیب، حکم تحریم نسخ شد تا منتی برای پیامبر به جهت ازدواج نکردن [در این مدت] باشد. به این [نسخ] جمعی از فقهای ما فتوا داده‌اند (محقق حلی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۲۷۱؛ علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۸؛ محقق-کرکی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۵۷؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۷، ص ۳۶) و [لی] بعضی از فقهای اهل سنت گفته‌اند: همانا تحریم نسخ نشد (ماوردی، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۱۳؛ سیوطی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۴۰۳)؛ اما [براساس] روایات رسیده از طریق ما تحریم مذکور رخ نداد و اصلاً این خصوصیت حاصل نشد. در روایت صحیح حلی از امام صادق(ع) (در حدیثی طولانی) [آمده است: به امام(ع)] گفتیم: [پس] قول خداوند ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ﴾ [چه می‌شود؟] فرمودند: همانا منظور از این زنان، زنانی است که در این آیه حرام شده‌اند: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ...﴾ [نساء: ۲۳/۴]. اگر امر همان طوری باشد که شما می‌گویید، باید خداوند برای شما چیزی را حلال کرده باشد که بر پیامبر(ص) حلال نکرده باشد. شما هر زمانی که خواستید، می‌توانید زن دیگری را به جای زن فعلی بگیرید؛ اما امر این گونه نیست که می‌گویید: [زیرا] خداوند برای پیامبر خودش حلال کرده است با زنان ازدواج کند، هرچه اراده کند؛ مگر زنانی که در آیه سوره نساء حرام شده‌اند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، صص ۳۸۷-۳۸۸). شبیه این روایت از امام باقر(ع) هم نقل شده است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۳۸۹؛ جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۳، ج ۷، صص ۳۳۶-۳۳۷).

با وجود طولانی بودن این متن، به نظر می‌رسد، بتوان آن را در دو قسمت خلاصه کرد:

الف) تقریر ادعا: این تقریر در بردارنده چند مرحله است؛ در ابتدا زنان پیامبر بین دو امر مخیر شدند: ۱. انتخاب دنیا و زینت‌های آن و جداسدن از پیامبر اکرم(ص)، ۲. زندگی همراه با پیامبر و چشم‌پوشی از دنیا [احزاب: ۲۸-۲۹]. زنان پیامبر هم گزینه دوم را انتخاب کردند. ازاین‌رو، خداوند جهت پاداش دادن به آنان، ازدواج مجدد را برای پیامبر به وسیله آیه ۵۲ ممنوع کرد. پیامبر به‌طور کامل این حکم را پذیرفت. به همین علت، خداوند در مرحله بعد، جهت ارج‌نهادن به رفتار پیامبر(ص) حکم قبلی را به وسیله آیه ۵۰، نسخ کرد. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، در این قسمت از متن، هیچ دلیلی بر گزاره‌های موجود در آن ارائه نشده است. از این جهت، فقط می‌توان آن را تقریر ادعا قلمداد کرد.

ب) مستندات ادعا: اگرچه برخی از فقهای اهل سنت با تقریر مورد اشاره مخالف هستند؛ اما اولاً: تعدادی از فقهای شیعه آن را پذیرفته‌اند، ثانیاً: روایات شیعی از امام باقر و امام صادق(ع) این تقریر را به‌طور کامل تأیید می‌کنند. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، روایات تنها مستند مورد اشاره در این متن، برای اثبات نظریه نسخ هستند.

به نظر می‌رسد، بررسی تقریر این ادعا و مستندات ارائه‌شده برای اثبات آن به خوبی می‌تواند نقاط مثبت و احیاناً قابل تأمل دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب را روشن کند. بر همین اساس در ادامه، این دو مطلب بررسی می‌شوند.

۳. بررسی دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب

با در نظر گرفتن شواهد و قرائن موجود، بررسی ادعای نسخ آیه مورد بحث و مستندات آن به شرح ذیل خواهد بود:

۳-۱. بررسی «تقریر ادعای دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب»

قبل از ورود به بحث، اشاره به این نکته ضروری است که در بررسی آیه مورد بحث، می‌توان رویکردها و شیوه‌های متفاوتی داشت (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۲۱۹؛ نحاس، ۱۴۰۸، ج ۱، صص ۲۰۸-۲۰۹)؛ اما به نظر می‌رسد، بتوان همه این شیوه‌ها را در سه رویکرد ذیل مد نظر قرار داد:

رویکرد اول: در این رویکرد آیه ۵۲ سوره احزاب، بدون توجه به آیات قبل و به‌طور مستقل در نظر گرفته می‌شود. در این صورت، فقره «مِنْ بَعْدُ» با توجه به اقتضای کلام (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۱، ص ۳۰۲) به معنای «مِنْ بَعْدِ هَذَا الْوَقْتِ» خواهد بود؛ یعنی «بعد از این زمان نباید همسر دیگری انتخاب کنی» (طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۱۶، ص ۳۳۶). بدیهی است که در این رویکرد، این آیه بر محدود شدن ازدواج‌های پیامبر (ص) به صورت واضحی دلالت دارد.

رویکرد دوم: در این رویکرد، آیه ۵۲ سوره احزاب متصل با آیات قبل از آن در نظر گرفته می‌شود که در این حالت، آیه را به دو شکل می‌توان معنا کرد: معنای اول با در نظر گرفتن ارتباط بین این آیه و آیه ۵۰ به دست می‌آید. خداوند در آیه ﴿إِنَّا أَخْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أَجُورَهُنَّ...﴾ (احزاب: ۳۳/۵۰) ازدواج پیامبر (ص) با شش دسته از زنان را حلال شمرده است: زنانی که پیامبر (ص) مهریه آنان را پرداخت کرده است؛ دختران عمو، دختران عمه، دختران دایی، دختران خاله‌ای که با پیامبر (ص) مهاجرت کردند و زنی که بخواهد خودش را بدون مهریه به ازدواج آن حضرت در آورد. علاوه بر این موارد، کنیزان هم بر پیامبر (ص) حلال خواهند بود. بر اساس این تفسیر، پیامبر (ص) به جز با زنان مورد اشاره در آیه ۵۰، اجازه ازدواج با هیچ زن دیگری را نخواهند داشت. معنای دوم با در نظر گرفتن ارتباط بین این آیه و آیات ۲۸ و ۲۹ سوره احزاب روشن می‌شود. در این دو آیه، پیامبر (ص) همسران خود را بین دو چیز معیّر کردند: زندگی ساده با آن حضرت و جدانشدن. همسران نیز در مقابل با کمال میل ترجیح دادند که به همسری با ایشان ادامه دهند. بر همین اساس، خداوند در آیه ۵۲، خطاب به پیامبر خود می‌فرماید: بعد از اینکه بر اساس فرمان الهی، همسران خود را معیّر قرار دادی و آنان نیز زندگی با تو را انتخاب کردند، از این به بعد، نباید با هیچ زنی ازدواج کنی. مستند این تفسیر روایتی از ابن عباس و قتاده است: «زمانی که رسول‌الله (ص) زنان را [بین زندگی ساده با آن حضرت و جدایی] مختار کرد و آنان خدا و رسولش را انتخاب کردند، خداوند به خاطر این کار به وسیله حرام کردن سایر زنان [بر پیامبر (ص)] به عنوان بزرگداشت به آنان پاداش داد (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۲، ص ۱۲؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۶۵۳). بدین ترتیب، مدلول آیه محدود شدن ازدواج‌های پیامبر خواهد بود.

رویکرد سوم: در این رویکرد معنای آیه با توجه به روایات اسلامی روشن می‌شود. بر این اساس، منظور از زنان مورد اشاره در آیه ۵۲ سوره احزاب، زنانی مانند مادر و خواهر هستند که در آیات ۲۳ و ۲۴ سوره نساء ازدواج با آنان حرام شده است. مستندات این رویکرد و نقاط مثبت و قابل تأمل آن، در قسمت بعد به‌طور مفصل بررسی می‌شوند.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، قسمتی از ادعای نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب، هماهنگ با معنای دوم رویکرد دوم است (اتصال آیه ۵۲ به آیات ۲۸ و ۲۹). در این صورت، این سؤال مطرح می‌شود که آیا مستند این تفسیر (روایت ابن عباس و قتاده) از اعتبار کافی برخوردار است؟ به نظر می‌رسد، نتوان اعتبار چندانی برای آن در نظر گرفت؛ زیرا اولاً: این روایت موقوف است و به هیچ معصومی ختم نمی‌شود، ثانیاً: این روایت در هیچ یک از منابع شیعی به صورت مستند نقل نشده است (نک: بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۴۷۹). این درحالی است که وجود مستند محکم برای اثبات نسخ قرآن به این شکل ضروری است؛ زیرا در آن مطالب فراوانی به خداوند و قرآن، هرچند در قالب روایت تاریخی نسبت داده می‌شود. از این رو، حتماً این روایت باید از اعتبار کافی برخوردار باشد؛ زیرا در غیر

این صورت، نسبت دادن آن به خداوند و قرآن، مصداقی از «افتراء به خداوند» خواهد بود. به نظر می‌رسد، طرفداران دیدگاه نسخ به ضعف مستند خود در تقریر ادعا نیز به خوبی واقف بوده‌اند. به همین علت، اولاً: در تقریر خود هیچ اشاره‌ای به روایت ابن عباس و قتاده نمی‌کنند، ثانیاً: برای اثبات عدم تحریم زنان بر پیامبر (ص)، فقط به روایات اهل بیت (ع) استناد می‌کنند (نک: محقق‌حلی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۲۷۱؛ علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۸؛ محقق‌کرکی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۵۷؛ فاضل‌هندی، ۱۴۱۶، ج ۷، ص ۳۶). در عین حال، تقریر ادعا به این شکل باز هم صحیح نخواهد بود؛ زیرا در این روایات، هیچ مطلبی پیرامون رفتار زنان پیامبر (ص) و نزول آیات به شکل ادعا شده نیامده است. به همین دلیل، مطالب مطرح در ادعا، مصداق «قول بدون علم» و «افتراء به خداوند» خواهد بود و انتساب آن به خداوند، به طور قطع شایسته نیست. از این رو، در صورت عدم وجود دلیل محکم، نه تنها دلیلی برای مطرح کردن انحصاری آن وجود ندارد؛ بلکه حداقل دو معنای دیگر (رویکرد اول و معنای اول رویکرد دوم) به عنوان رقیب جدی و قوی در کنار آن مطرح خواهند بود.

این دیدگاه، آیه ۵۰ را ناسخ آیه ۵۲ می‌داند، ولی پذیرش نسخ در این مورد، با چالش‌های جدی مواجه است؛ زیرا:

جهت اول: در نسخ باید بین ناسخ و منسوخ به صورت کلی تنافی برقرار باشد؛ به گونه‌ای که به هیچ وجه نتوان بین آنها جمع کرد (معرفت، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۷۹)؛ اما در این بحث، بین آیات مورد اشاره به هیچ وجه تنافی کلی نیست؛ زیرا بر اساس آیه ۵۰، تعدادی از زنان بر پیامبر (ص) حلال و در آیه ۵۲ غیر از همسران فعلی، سایر زنان بر پیامبر حرام شدند و بین این دو مدلول تنافی وجود ندارد. (سلامه، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۱۲۱). اگر تنافی هم وجود داشته باشد، می‌توان آن را با استفاده از تخصیص آیه ۵۲ به وسیله آیه ۵۰ برطرف کرد و اصلاً نیازی به نسخ نیست.

جهت دوم: در نسخ باید دلیل منسوخ، مقدم بر حکم ناسخ باشد تا در فاصله بین حکم ناسخ و منسوخ مصلحت تغییر پیدا کند (سلامه، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۹۰). این در حالی است که طرفداران دیدگاه نسخ، نه تنها دلیل محکمی برای اثبات تقدم نزولی آیه ۵۲ بر ۵۰ ندارند؛ بلکه دست‌کم، قرار گرفتن آیه ۵۰ قبل از آیه ۵۲ این تقدم را نفی می‌کند. این تقدم می‌تواند قرینه بسیار مناسبی بر این نکته باشد که ترتیب نزول آیات نیز، به همین شکل بوده است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ص ۲۱، ص ۳۰۲). به علاوه، مضمون دو آیه هم ترتیب موجود در قرآن را تأیید می‌کند؛ زیرا فعل به کار رفته در آیه ۵۰، به شکل ماضی «أَحْلَلْنَا» و فعل مورد استفاده در آیه ۵۲ به شکل مضارع «لَا يَحِلُّ» است. از این رو، فضای حاکم بر آیه ۵۰، فضای اخبار از گذشته است: «ای پیامبر زنانی که مهریه آنان را پرداخت کرده‌ای [زمان گذشته]، بر تو حلال کردیم [زمان گذشته]...»؛ در حالی که فضای حاکم بر آیه ۵۲ ناظر به زمان حال و آینده است: «بعد از فلان تاریخ، زنان برای تو حلال نیستند». این مطلب نشان می‌دهد که در گذشته حکمی برای پیامبر (ص) در مورد زنان آمده است؛ اما در زمان حال، حکم دیگری نازل شده است. توجیه این مطلب هم چندان پیچیده نیست؛ زیرا امکان دارد خداوند در زمان گذشته، احکامی را با وحی غیر قرآنی برای پیامبر (ص) فرستاده و پیامبر (ص) هم بر اساس آنها عمل کرده باشد؛ در ادامه هم، گزارشی از وقایع گذشته همراه با احکام تکمیلی را به وسیله وحی قرآنی در قرآن نقل کند (نک: عسکری، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۳۱۲). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، طبق این تحلیل، نه تنها هیچ ناسازگاری بین آیات نیست؛ بلکه ترتیب چینش بین این آیات مصحف نیز، در تفسیر حفظ می‌شود.

البته امکان دارد، در دفاع از تقدم نزولی آیه ۵۲ بر آیه ۵۰ سوره احزاب گفته شود که مضمون‌های متفاوت این سوره، حکایت از آن دارد که قسمت‌های مختلف آن، در زمان‌های متفاوت نازل شده‌اند؛ زیرا مطابق متون حدیثی و تاریخی، حداقل ده سبب نزول برای آیات این سوره ذکر شده است (واحدی، ۱۴۱۱، صص ۳۶۴-۳۷۷) و همین نکته نشان می‌دهد، آیاتی از آن به دنبال حادثه خاصی نازل شده‌اند. به عنوان مثال، سبب نزول آیات ۱-۳، درخواست مشرکان مکه از جمله ابوسفیان، عکرمه و ابوعور بعد از جنگ احد

است. این افراد همراه با جمعی از منافقان نزد پیامبر (ص) آمدند و تقاضا کردند که از خدایان آنان مثل لات، عزی و منات به بدی یاد نکنند و برای آنها شفاعت قائل شود تا آنان نیز، در مقابل با پیامبر و پروردگارش کاری نداشته باشند (طبرسی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۵۲۵). همچنین، آیه ۳۵ در پی سخن اسماء بنت عمیس نازل شده است؛ زیرا وی هنگام بازگشت جعفر ابن ابیطالب (ع) از حبشه، پس از جنگ خیبر اظهار داشت: «زنان در خسارت هستند؛ چون خداوند از آنان همانند مردان به خوبی یاد نکرده است» (سبحانی، بی تا، ج ۲، ص ۶۶۱). آیه ۳۶ هم به دنبال خواستگاری پیامبر (ص) از زینب بنت حجش برای پسرخوانده خود؛ یعنی زید بن حارثه و مخالفت زینب و برادرش نازل شد (طبرسی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۵۶۳). آیات ۳۷ و ۳۸ نیز، در بردارنده ازدواج پیامبر (ص) با زینب بنت حجش است. این ازدواج در سال پنجم هجرت واقع شد (طبری، ۱۹۶۷، ج ۲، صص ۵۶۲-۵۶۴). در نتیجه، فاصله نزول آیه ۳۶ و دو آیه بعد مدت زمانی است که زینب با زید زندگی کرده است. همچنین، این نکات نشان می‌دهند، آیه ۳۵ در سال هفتم هجری و بعد از آیات ۳۷ و ۳۸ (سال پنجم هجری) نازل شده است. این در حالی است که در قرآن، آیه ۳۵ قبل از این دو آیه ثبت شده است. آیات ۹-۲۵ مربوط به جنگ خندق و آیات ۲۶ و ۲۷ هم مربوط به یهودیان بنی قریظه است که هر دو در سال پنجم هجری اتفاق افتاده‌اند (سبحانی، بی تا، ج ۲، صص ۵۳۲-۵۶۶). از این رو، با وجود این پراکندگی در نزول آیات، نمی‌توان برای این سوره سیاق واحدی در نظر گرفت (بابایی، عزیزی کیا، روحانی راد و رجبی، ۱۳۸۷، صص ۱۲۹-۱۳۱). بنابراین، هیچ اشکالی ندارد که آیه ۵۰، ناسخ آیه ۵۲ باشد؛ درحالی که بر اساس شرایط نسخ، ابتدا باید آیه ۵۲ و سپس، آیه ۵۰ در قرآن کریم ثبت می‌شد. در جواب این دفاع باید گفت:

اولاً: مستندات و اطلاعات تاریخی به دلیل ضعف سند، ارزش زیادی در تفسیر قرآن ندارند. ضمن اینکه همین اطلاعات نشان می‌دهد، بیشتر حوادث این سوره در سال پنجم هجری رخ داده‌اند. به همین جهت، بعید نیست که قسمت عمده این سوره، در همین سال نازل شده باشد و آیات مربوط به حوادث خارج از این سال، به آن ملحق شده باشند. در این صورت، هم باید توجه داشت که خللی به اصل سیاق سوره وارد نمی‌شود؛ زیرا «سیاق به حسب طبیعت اولی آیات محفوظ است؛... مگر خلاف آن با دلیل ثابت شود که آن هم، جز در موارد اندکی ثابت نیست» (معرفت، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۸۰). با توجه این توضیحات، ترتیب آیات ۵۰ و ۵۲ سوره احزاب و سیاق موجود به طریق اولی ثابت می‌شود؛ زیرا نه تنها دلیل محکمی بر خلاف آن نیست (در ادامه ثابت می‌شود که روایات مربوطه به عنوان تنها مانع احتمالی از استحکام چندان بر خوردار نیستند)؛ بلکه کمی پیش‌تر هم ثابت شد که تقدم و تأخر ثبت شده به‌طور کامل، منطقی و مطابق با مضمون آیات است.

ثانیاً: بر فرض صحت همه اطلاعات تاریخی موجود، درباره چینش آیات سوره احزاب دو احتمال وجود دارد: الف. چینش فعلی توقیفی و با نظارت پیامبر اکرم (ص) بوده است، ب. این چینش با اعمال سلیقه صحابه و اجتهاد آنان بوده است. در صورت توقیفی بودن چینش، این احتمال وجود دارد که ترتیب و نظم فعلی آیات سوره احزاب مطابق با نظم قرآن موجود در لوح محفوظ باشد؛ اما تلاوت و ابلاغ آن به مردم به صورت تدریجی و بر اساس موقعیت‌ها و مناسبت‌های پیش آمده بوده باشد. در این صورت، اگرچه دلیل محکمی برای اثبات این احتمال وجود ندارد؛ اما از جهت ثبوتی قابل توجه است (بابایی، عزیزی کیا، روحانی راد و رجبی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۵). از این رو، ممکن است که در ابتدا آیه ۵۰ و سپس، آیه ۵۲ نازل شده باشند. اگر چینش فعلی آیات سوره احزاب اجتهادی باشد، حداقل دو سؤال جدی مطرح است:

الف) با توجه به اینکه قسمتی از معانی آیات توسط سیاق منتقل می‌شود، آیا این چینش منجر به تحریف قرآن می‌شود؟ به نظر می‌رسد، به راحتی نتوان به این سؤال جواب منفی داد؛ زیرا در بسیاری موارد، سیاق معنای آیات را تغییر می‌دهد (نک: دخان: ۴۴/۵۰-۴۱). و اگر این سؤال به صورت جدی دنبال شود، شاید به جز موارد نادر، هیچ سیاقی قابل اعتنا نباشد؛ چون هر سیاقی ممکن

است، در اثر چینش صحابه باشد.

ب) آیا صحابه بدون منطقی، آیات سوره احزاب را کنار هم قرار دادند یا بر اساس فهم و برداشت خود از تناسب بین آیات، آنها را به شکل این سوره تنظیم کردند؟ بر همین اساس، این احتمال وجود دارد که صحابه با توجه به فهم و برداشت خود به دلیل تناسب بین آیات ۵۰ و ۵۲، آنها را به شکل فعلی در سوره احزاب قرار داده باشند. این برداشت و فهم، اگرچه بر اساس دیدگاه شیعه فی نفسه حجت و قابل استناد نیست؛ اما به جهت نزدیکی به زمان نزول قرآن، می تواند راهنمای مناسبی برای نزدیک شدن به منظور خداوند باشد (نادری قهفرخی، ۱۴۰۱، ص ۱۲۰). بنابراین، در صورت توقیفی یا اجتهادی بودن چینش آیات سوره احزاب، این احتمال وجود دارد که این آیات به دلیل تناسب بین آنها به این شکل قرار داده شده باشند. ازاین رو، با قاطعیت نمی توان از تقدم نزولی آیه ۵۲ بر آیه ۵۰ دفاع کرد.

جهت سوم: استناد به روایات نیز برای اثبات نسخ در این بحث به هیچ وجه کارساز نیست؛ زیرا با وجود ادعای کثرت این روایات از جانب برخی محققان «و الأخبار عندنا كثيرة بعدم تحريم الزيادة» (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۷، ص ۳۶)، در ادامه ثابت می شود که این کثرت به اندازه ای نیست که بتواند آنها را از حد «واحد بودن» خارج کند. افزون بر این، بر اساس مباحث اثبات شده در علم اصول فقه، نسخ آیات قرآن به وسیله خبر واحد جایز نیست (خوبی، بی تا، صص ۲۸۴-۲۸۵؛ همچنین، رک: ابوزهره، بی تا، ص ۱۸۳). بنابراین، با توجه به توضیحات ارائه شده، می توان نتیجه گرفت که در مرحله اول، طرح ادعای نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب، نه تنها دلیل محکمی ندارد، بلکه از جهات متعددی هم دچار چالش های جدی است. ازاین رو، به نظر می رسد، تنها عامل مؤثر در طرح این دیدگاه توسط برخی فقها و محققان شیعه، روایات موجود در این زمینه باشد؛ به ویژه اینکه برخی از آنان در خلال مباحث خود، به کمیت و کیفیت دلالت این روایات نیز اشاره کرده اند (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۷، ص ۳۶). این محققان در راستای التزام به این روایات، آیه ۵۲ را منسوخ آیه ۵۰ قرار داده اند (علامه حلی، ۱۳۸۸، ص ۵۶۶؛ راوندی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۱۱۸) و در نتیجه، هم بین این دو آیه ناسازگاری برقرار کرده و هم چینش آنها را بر هم زده اند. ازاین رو، ضروری است، این روایات به عنوان مستند این دیدگاه بررسی شوند.

۲-۳. بررسی «مستندات دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب»

در ابتدای این نوشتار اشاره شد که مستند اصلی دیدگاه نسخ آیه مورد بحث، روایات منقول از اهل بیت (ع) است. بر اساس مدلول این روایات، منظور از زنان مورد اشاره در آیه ۵۲ سوره احزاب، همان زنانی هستند که در آیه ۲۳ سوره نساء حرام شده اند (زنان محرم از قبیل مادر، خواهر و ...). طبق یکی از این روایات، از امام صادق (ع) در مورد تعداد زنان حلال برای پیامبر (ص) سؤال شد، امام (ع) فرمودند: هر تعدادی که می خواست بر آن حضرت حلال بود. راوی در ادامه از معنای آیه ۵۲ سوره احزاب از امام (ع) سؤال کرد. امام در جواب فرمودند: پروردگار شش نوع از زنان را ضمن آیه «إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ...» حلال کرد و بعد از این فرمود: بر تو حلال زنان نیست و معنای آیه آنگونه نیست که مردم می گویند؛ زیرا بر اساس گفته مردم، برای آنان حلال است با هر تعداد از زنان که بخواهند ازدواج کنند یا طلاق دهند و با دیگری ازدواج کنند؛ اما بر پیغمبر حرام است. چنین نیست که آنان می گویند. احادیث آل محمد (ص) بر خلاف گفته های مردم است. پروردگار بر پیغمبرش حلال نمود با هر تعداد از زنان که بخواهد ازدواج کند؛ به جز با زنانی که در سوره نساء حرام شده اند. در بررسی این روایات اشاره به دو نکته ضروری است:

نکته اول: مستند اصلی دیدگاه نسخ، چهار روایت است که کتاب «الکافی» آنها را نقل کرده است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، صص ۳۸۷-۳۸۹). همین روایات در سایر کتب حدیثی از همین منبع نقل شده اند (نک: طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷، صص ۴۵۰-۴۵۱؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۴۷۹). از جهت سندی هم یکی از آنها صحیح و بقیه ضعیف است (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، صص ۱۲۱-۱۲۲).

(۱۲۴). در تفسیر عیاشی هم روایتی به صورت مرسل از «محمد بن مسلم» با همین مضمون از امام باقر یا امام صادق (ع) آمده است (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۳۰). البته، برخی فقهای شیعه (علامه حلی، ۱۳۸۸، ص ۵۶۶؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۵۹) در این بحث برای اثبات اصل نسخ به روایتی از منابع اهل سنت هم استناد کرده‌اند: «قالت عائشه انّ التّبی (ص) لم یمت حتی حلّ له النساء» (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۲۱۹؛ سیوطی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۲۳۲)؛ عائشه گفت: همانا پیامبر (ص) از دنیا نرفتند تا اینکه زنان بر وی حلال شدند. همانگونه که ملاحظه می‌شود، این روایات اولاً: خیلی زیاد نیستند، ثانیاً: اغلب آنها از جهت سندی ضعیف هستند. بنابراین، در نهایت خبر واحدند و به هیچ‌وجه نمی‌توان آنها را خبر متواتر محسوب کرد؛ زیرا خبری متواتر است که به‌نفسه یقین‌آور باشد و هر خبری که به این حد نرسد، واحد خواهد بود (سبحانی، ۱۴۲۸، ص ۳۸). روشن است که این روایات یقین‌آور نیستند، به ویژه اینکه در ادامه ثابت می‌شود که مضمون آنها نیز کاملاً بر خلاف ظاهر قرآن است.

به نظر می‌رسد، طرفداران دیدگاه نسخ به این نکته هم به خوبی احاطه داشته‌اند؛ ازاین‌رو، در تقریر ادعای خود آیات قرآن را در برابر هم قرار دادند تا در نهایت بتوانند دیدگاه خود را از طریق نسخ قرآن به قرآن ثابت کنند و اشکال نسخ قرآن با خبر واحد نیز متوجه آنان نشود. بدیهی است، این روش نه تنها چالش‌های نسخ آیه را برطرف نمی‌کند، بلکه چالش دیگری هم به وجود می‌آورد؛ زیرا اگر قرار باشد، به صرف تعارض کلی خبر واحد با قرآن کریم، آیه‌ای منسوخ اعلام شود، اخبار عرضه روایات بر قرآن برای سنجش آنها بدون موضوع خواهد بود؛ زیرا بر اساس این روایات، هر حدیثی که مخالف با قرآن باشد، باید کنار گذاشته شود (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۶۹).

نکته دوم: با وجود نقل این روایات در کتاب معتبر «الکافی»، اما هیچ تحقیقی به توضیح و شرح این روایات نپرداخته است (نک: طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۱۶، ص ۳۳۶؛ بروجردی، ۱۳۶۶، ج ۵، ص ۳۶۵؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۳، ص ۱۵۰)؛ حتی اثری مثل «مرآة العقول» با اینکه رسالت اصلی آن بررسی و شرح احادیث کتاب «الکافی» است، بدون توضیح مضمون این احادیث، فقط آیه ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النَّسَاءُ مِنْ بَعْدُ﴾ را بر اساس رویکرد اول و دوم شرح داده است (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۱۲۱). همین وضعیت نیز در کتاب «ملاذ الاخیار فی فهم تهذیب الأخبار» دیده می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۲، ص ۴۳۹). از نگاه برخی فقها، استدلال به این احادیث آسان است [و الأمر سهل]؛ زیرا «شاید مطلبی که امام صادق (ع) در اول کلام خود به آن اشاره کردند، جواب پرسش فرد پرسش‌کننده پیرامون تعداد همسران پیامبر بود، اگرچه سؤال‌کننده به این جواب اکتفا نکرد یا متوجه معنای سخن امام نشد. به همین دلیل، امام به صورت اقتناعی به او پاسخ دادند» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹، ص ۱۲۱). روشن است که این نظر بدون مقایسه روایات با متن آیه ۵۲ ارائه شده است؛ وگرنه در صورت مقایسه، ابهامات زیادی پدیدار خواهد شد. برخی محققان با عبارات ذیل، بدون هیچ توضیح دیگری، فقط به مبهم و پیچیده‌بودن این روایات اشاره کرده‌اند: «وهذا الخبر لا یخلو فی بعض فقراته من غموض؛ لعله ناشئ من النقل بالمعنی» (صدر، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۷۱)، «وهذه الأخبار كما ترى [...] رزقنا الله فهمها» (فیض، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۱۹۸)، «و لا یخفی علی من تأمل سیاق الآیات هنا ما فی هذه الأخبار من الاشکال، بل الداء العضال [دردی سخت که انسان را از پای درآورد]» (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۳، ص ۹۶)؛ «بسیار بعید به نظر می‌رسد که این آیه ناظر به آیاتی باشد که در سوره نساء آمده است، ولی مشکل اینجاست که در بعضی از این روایات، تصریح شده مراد از «مِنْ بَعْدُ» بعد از محرمات سوره نساء است» (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۳۹۳) و «این قبیل روایات هرگاه ظاهر آنها اراده شود، قطعاً با ظهور آیه تنافی دارد و شاید ما نتوانیم مطالبی را که به امام (ع) نسبت داده‌اند، درک کنیم» (میرمحمدی زرنندی، ۱۳۷۷، ص ۲۵۱). ناسازگاری این روایات با ظهور آیه حداقل در سه جهت به صورت برجسته‌ای قابل مشاهده است:

جهت اول: آیه ۵۲ سوره احزاب با عبارت ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النَّسَاءُ مِنْ بَعْدُ﴾ شروع شده است. به عقیده برخی مفسران، خداوند در

این آیه می‌توانست با عبارتی مثل «و حُرِّمَ عَلَيْكَ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ»، پیامبر (ص) را همانند مؤمنان مخاطب قرار دهد؛ اما با به‌کاربردن این عبارت، بلندی مقاسم و تفاوت درجه آن حضرت را آشکار کرد (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۹۷). عده‌ای دیگر بر این باورند که فرق بین عبارت ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ...﴾ و «حُرِّمَ عَلَيْكَ النِّسَاءَ» را باید در این نکته پیدا کرد که نفی حلیت، مقتضی رفع اذن از ابتداست و مستلزم منع بعد از فعل نیست، ولی تحریم مستلزم منع ابتدایی و منع بعد از فعل است. از این جهت، نفی حلیت آسان‌تر و سبک‌تر است. ازاین‌رو، پیامبر (ص) به وسیله آن مورد خطاب قرار گرفت (ابن عرفه، ۲۰۰۸، ج ۳، ص ۳۰۴).

بررسی: دو نکته مطرح شده در این تحلیل‌ها درباره تفاوت تعبیر به‌کار رفته در مورد پیامبر اکرم (ص) و سایر مؤمنان از جهت ثبوتی قابل توجه هستند؛ اما به نظر می‌رسد، از جهت اثباتی، دلیل محکمی برای اثبات آنها وجود ندارد. با این حال، اگر آیه ۵۲ بدون عبارت «مِنْ بَعْدُ» بود، این دو تحلیل در حد احتمالاتی مهم قابل توجیه بودند؛ ولی به نظر می‌رسد، این عبارت گویای این نکته است که زنان تا این زمان خاص برای پیامبر (ص) حلال بودند؛ اما از این زمان به بعد، این حکم برداشته می‌شود. برای روشن شدن این نکته کافی است به ترجمه این آیه در هر دو حالت توجه شود: «(زنان برای تو حلال نیستند)» و «(زنان بعد از تاریخ معلومی برای تو حلال نیستند)». به‌طور قطع، بین این دو جمله تفاوت زیادی است و خیلی بعید است کسی این دو جمله را مثل هم بداند. ازاین‌رو، شاید اولین نکته‌ای که در برخورد با جمله دوم به ذهن برسد، این است که قبل از این تاریخ، زنان قاعده برای پیامبر (ص) حلال بودند و اگر کسی جمله دوم را با جمله اول هم معنا بداند، بدون شک با این سؤال مواجه می‌شود که نقش تاریخ قید شده در جمله دوم چیست؟ اگر قرار باشد، هر دو جمله به یک معنا باشند، چه نیازی به ذکر این تاریخ بود؟ با توجه به این توضیحات، روشن می‌شود وقتی روایات، زنان مورد اشاره در آیه ۵۲ را همان زنان محرم مورد اشاره در آیات ۲۳ و ۲۴ سوره نساء معرفی می‌کند، قاعده باید آیه را با توجه به روایات این شکل معنا کرد: «ای پیامبر (ص)! زنانی را که مهریه آنان را پرداخت کرده‌ای و ... بر تو حلال هستند و بعد از این حلال شدن، محارم برای تو حلال نخواهند بود». در این صورت، این سؤال مطرح می‌شود که قاعدتاً باید قبل از این زمان، این زنان برای پیامبر (ص) حلال بوده باشند و إلا اضافه کردن قید «مِنْ بَعْدُ» لغو و حتی مضر خواهد بود؛ زیرا اگر قرآن کریم بدون قید «مِنْ بَعْدُ» می‌فرمود: «(زنانی که مهریه آنان را پرداخت کرده‌ای، بر تو حلال شده‌اند و محارم برای تو حلال نیستند)»؛ بسیار بعید بود به ذهن کسی خطور کند، قبل از این تاریخ، محارم بر پیامبر حلال بودند؛ اما وقتی این قید اضافه می‌شود، این فرض به ذهن می‌آید که قبل از این زمان ازدواج با این زنان از سه حالت خارج نبوده است: حلال، حرام، مباح (حالتی که هیچ حکمی از جانب خداوند صادر نشده و بنابر اصالة الاباحه، حکم آن اباحه است). روشن است که این حکم نمی‌تواند حرمت باشد؛ زیرا در این صورت، حکم آیه ۵۲ تأکیدی بود و نیازی به ذکر «مِنْ بَعْدُ» نبود؛ بلکه باید عبارتی مثل «کما سبق» به کار برده می‌شد؛ ازاین‌رو، قاعدتاً حکم قبل باید اباحه یا حلیت بوده باشد. این در حالی است که نمی‌توان تصور کرد، کسی قائل شود در ابتدای بعثت، ازدواج با مادر، خواهر و سایر محارم برای آن حضرت جایز بوده است.

جهت دوم: «بَعْدُ» در عبارت ﴿مِنْ بَعْدُ﴾ ظرفی است که فقط در لفظ، و نه در معنی، از اضافه جدا و بر همین اساس، مبنی بر ضم شده است (درویش، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۳۷). به عبارت دیگر، اگرچه در ظاهر مضاف‌الیه حذف شده است، اما در ذهن متکلم باقی است و به آن توجه می‌شود (ابوحیان، ۱۳۸۴، ص ۱۶۸). در اینگونه موارد برای کشف محذوف باید به قرائن موجود توجه شود. به نظر می‌رسد، بهترین قرینه در این بحث، خود آیه و آیات ماقبل باشد؛ با این توضیح که در این آیه، تأکید می‌شود که بعد از تاریخی [که همان مضاف‌الیه محذوف است] حکم، حلال نبودن زنان برای پیامبر (ص) است. از طرف دیگر، بر اساس نکته قبلی، قاعدتاً حکم قبلی باید حلیت زنان باشد. بررسی آیات قبل نیز، به خوبی نشان می‌دهد که این حلیت در آیه ۵۰ آمده است؛ یعنی بعد از حلال شدن شش طائفه از زنان و کنیزان، هیچ زن دیگری برای تو حلال نیست (معنای اول رویکرد دوم). روشن است که این تفسیر

بدون هیچ تکلفی و به طور کامل، هماهنگ با ظاهر آیات است و هیچ نیازی به جابه‌جایی آیات در قرآن نیست؛ برخلاف دیدگاه نسخ که باید حتماً ترتیب فعلی آیات در قرآن جابه‌جا شود.

جهت سوم: خداوند متعال در قسمت دوم آیه ۵۲ می‌فرماید: ﴿وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ﴾. در این قسمت «واو» عاطفه، «لا» نافی، ﴿أَنْ تَبَدَّلَ﴾ مؤول به مصدر و عطف بر ﴿النِّسَاءُ﴾ (درویش، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۳۷) و ﴿تَبَدَّلَ﴾ به معنای شینی را به جا یا مقابل چیز دیگری گرفتن است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۲۵۲). از این رو، بر اساس این فقره از تاریخ مورد اشاره در جهت دوم، پیامبر (ص) اجازه نخواهد داشت تا زن دیگری را به جای همسرهای فعلی خود بگیرد؛ هر چند یکی از آنان طلاق داده شود یا فوت کند (طوسی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۱۵۷؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۲۳۶؛ ابن جزی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۵۶). روشن است که این قسمت به صورت ضمنی، تعداد و نصاب خاصی را برای آن حضرت در تعداد همسران مشخص می‌کند و گر نه اگر تعداد خاصی مطرح نبود، هر ازدواج تازه‌ای جای خودش قرار می‌گرفت، نه به جا یا مقابل ازدواج‌های قبلی که همسر فوت یا مطلقه شده است. این در حالی است که در روایات مورد استناد دیدگاه نسخ، به طور دقیق عکس این مطلب بیان شده است (به متن این یکی از روایات در ابتدای این بحث اشاره شد (رک: کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، صص ۳۸۷-۳۸۸). در این صورت همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، بر اساس روایات، هر حدیثی که مخالف با قرآن باشد، باید کنار گذاشته شود (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۶۹)، نه اینکه آیه قرآن به وسیله آن نسخ شود. بنابراین، با توجه به مطالب ارائه شده در بررسی دیدگاه نسخ، روشن می‌شود که این دیدگاه نه تنها مقتضی ندارد، بلکه از جهت قرآنی و روایی دارای موانع مختلفی است. بدین ترتیب به نظر می‌رسد، شایسته‌ترین کار این است که بدون التزام به دیدگاه نسخ، «علم آن [روایات] را به اهلش؛ یعنی معصومین (ع) واگذاریم» (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۳۹۳). مؤید دیگر، عدم نسخ این آیه را در این نکته می‌توان پیدا کرد که برخی مفسران با اینکه بر این باورند که آیه ۵۲ نسخ شده است؛ اما اذعان می‌کنند که پیامبر (ص) بعد از این اباحه و رفع ممنوعیت با هیچ زن دیگری ازدواج نکرد (قطب، ۱۴۲۵، ج ۵، ص ۲۸۷۶). این عدم ازدواج، علاوه بر اینکه احتمال دارد به دلیل عدم عمل پیامبر (ص) به مضمون آیات باشد، می‌تواند نشانه باقی ماندن تحریم آیه ۵۲ باشد. به نظر می‌رسد، این احتمال به قدری قوی باشد که بتوان آن را در مقابل دیدگاه نسخ مطرح کرد.

۴. آثار عدم پذیرش دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب

در قسمت قبل ثابت شد که دیدگاه منسوخ بودن آیه ۵۲ سوره احزاب، از اعتبار چندانی برخوردار نیست. به دنبال این مطلب این سؤال مطرح می‌شود که عدم نسخ این آیه چه ثمره‌ای دارد؛ در حالی که در دنیای معاصر، با وجود رحلت پیامبر (ص) و همسران وی، هیچ موضوعی نخواهد داشت؟ حتی شاید بتوان گفت، طرح این دیدگاه در این زمان، نه تنها اولیتی ندارد؛ بلکه مضر هم خواهد بود؛ زیرا ممکن است مستشرقان مغرض، دیدگاه نسخ آیه را دیدگاه مقبولی جلوه داده و با تمسک به آن، شخصیت پیامبر اکرم (ص) را مورد هجمه قرار دهند؟

جواب اینکه اولاً: پیش‌تر اشاره شد که دیدگاه نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب، به قدری مشهور است که برخی محققان از آن با عنوان «رأی أصحابنا» و «فتویٰ أصحابنا» یاد کرده‌اند (حلی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۲۴۴-۲۴۵). بر همین اساس، این دیدگاه نظریه شاذ و پنهانی نیست. بدین ترتیب، اگر قرار باشد کسی به دنبال سوء استفاده باشد، به راحتی می‌تواند از منابع فقهی و تفسیری در این مسیر استفاده کند. بنابراین، بهتر و شایسته آن است که قبل از طرح شبهه‌ای با استفاده از نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب میزان اعتبار این دیدگاه بررسی شود.

ثانیاً: نزول قرآن کریم در حوزه‌های مختلفی مانند دریافت و ابلاغ آن به مردمان، اجرای احکام قرآنی با شخصیت پیامبر اکرم (ص)

پیوند خورده است. بنابراین، جایگاه پیامبر(ص) از نظر اجتماعی نقش بسیار مهمی در اثرگذاری آیات قرآن به دنبال خواهد داشت. در همین راستا به نظر می‌رسد، مسائل جنسی و ازدواج‌های پیامبر(ص) یکی از مواردی است که می‌تواند به شخصیت آن حضرت در طول زمان‌ها به گونه‌ای ضربه بزند که حتی اصل قرآن نیز زیر سؤال برود. جمله یکی محققان غربی این ادعا را به خوبی ثابت می‌کند: «اگر بتوان از پیامبر انتقادی کرد، فقط همان محبت مفرطی است که به زن داشته است» (لوبون، بی‌تا، ص ۱۲۰). از این رو، می‌توان ادعا کرد که یکی از دلایل توجه خداوند به ازدواج‌های آن حضرت در قرآن کریم، محافظت از شخصیت جهانی ایشان است. بر همین اساس، باید به همه آیات پیرامون ازدواج‌های پیامبر(ص) از جمله آیه ۵۲ سوره احزاب هم به عنوان دفاع از شخصیت آن حضرت و هم به عنوان یکی از مؤلفه‌های اثرگذار در زندگی اجتماعی مؤمنان و جامعه اسلامی نگاه کرد.

ثالثاً: سوره احزاب به اتفاق مفسران و دانشمندان علوم قرآنی مدنی است (نک: زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۱۸؛ طبرسی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۵۲۴). بررسی تمام جدول‌های ترتیب نزول در دسترس نیز نشان می‌دهد، این سوره بعد از سوره آل عمران و قبل از سوره ممتحنه، نودمین سوره نازل شده بر پیامبر اکرم(ص) است. مطابق مباحث قبل هم ثابت شد که خداوند در این سوره، هرگونه ازدواجی را برای پیامبر(ص) ممنوع اعلام کرد. سوره نساء نیز، نود و دومین سوره‌ای است که بعد از سوره ممتحنه و قبل از سوره زلزال نازل شده است (بهجت‌پور، ۱۳۹۴، ص ۴۱۳؛ همچنین، نک: زرکشی، ۱۴۱۰، ج ۱، صص ۱۹۳-۱۹۴؛ معرفت، ۱۴۱۵، ج ۱، صص ۱۳۵-۱۳۷). بنابراین، به خوبی می‌توان اثبات کرد، سوره احزاب قبل از سوره نساء نازل شده است. خداوند در سوره نساء به مردان اجازه می‌دهد، در صورت رعایت عدالت، حداکثر با چهار و در غیر این صورت فقط با یک زن ازدواج کنند: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا﴾ (نساء: ۳/۴). به اتفاق فقهاء و مفسران، خداوند در این آیه، تعدد زوجات یک مرد را حداکثر تا چهار همسر تأیید می‌کند (نک: طبرسی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۱۱؛ محقق‌کرکی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۳۷۴)؛ این در حالی است که قبل از نزول این آیه، مرد حق داشت با همسران نامحدودی در قالب عقد دائم ازدواج کند (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۱۲؛ نحاس، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۹۱). به علاوه، هیچ وظیفه‌ای در برقراری عدالت بین همسران خود نداشت (علی، ۱۹۷۷-۱۹۷۸، ج ۵، ص ۵۴۷). با توجه به نزول تدریجی قرآن، ممکن است این سؤال پیش آید که آیا خداوند حکیم در ارائه این حکم، از روش خاصی بهره برده است؟

بررسی ترتیب نزول سوره‌های قرآن حاکی از آن است که جواب این سؤال را می‌توان با در نظر گرفتن سه مرحله به دست آورد: **مرحله اول:** از سوره علق (اولین سوره نازل شده) تا سوره آل عمران (نزول: ۸۹؛ بهجت‌پور، ۱۳۹۴، ص ۳۹۶)، **مرحله دوم:** سوره احزاب و **مرحله سوم:** سوره نساء. توضیح اینکه بررسی آیات قرآن در سیر نزول نشان می‌دهد، خداوند از سوره علق تا قبل از سوره احزاب، هیچ سخنی از تعداد همسران یک مرد به میان نیاورده است؛ زیرا در این فضا، زن از هیچ جایگاه اجتماعی برخوردار نبود و بنابراین، صحبت از حقوق وی، ثمره چندانی نداشت. بر این اساس، خداوند در این فضا از یک سو، ارزش‌های منفی ناظر به شخصیت زن را مورد انتقاد قرار داد (نک: تکویر: ۸۱/۸-۹) و از سوی دیگر، ارزش‌های مثبتی مثل قابلیت بالای زن در تکامل معنوی (مریم: ۱۹/۲۹-۱۶) را مطرح کرد. همچنین در همین ایام، پیامبر اکرم(ص) با زنان متعددی ازدواج کردند. شواهد تاریخی نشان می‌دهند، هر کدام از این ازدواج‌ها با انگیزه‌های مختلفی از قبیل حمایت از زنان بی‌سرپرست، ایجاد روابط با قبایل مختلف و غیره صورت گرفت (ابوالقاسم زاده و کاظم نژاد، ۱۳۸۵، صص ۸۳-۹۴)؛ اما به نظر می‌رسد، مشروعیت و قداست بخشی به اصل ازدواج در جامعه اسلامی به صورت عملی یکی از کارکردهای مهم همه این ازدواج‌ها بوده است. به این ترتیب، در خلال نزول ۸۹ سوره ابتدایی قرآن؛ یعنی از سوره علق تا انتهای سوره آل عمران، اولاً: شخصیت انسانی و اجتماعی زن در جامعه معاصر نزول تا حدود زیادی احیا و تثبیت شد، ثانیاً: قداست و مشروعیت ازدواج به صورت عملی توسط پیامبر(ص) برای همگان روشن شد. در مرحله بعد، خداوند در

سوره احزاب (نزول: ۹۰) ازدواج‌های مجدد پیامبر اکرم (ص) را به گونه‌ای محدود کرد که حتی در صورت طلاق یا فوت یکی از همسران، اجازه نخواهد داشت، همسر دیگری به جای آن اختیار کند.

بدیهی است که این ممنوعیت ازدواج مجدد برای پیامبر (ص) اذهان مردم جامعه را آماده می‌کند تا در سوره نساء، محدودیت تعداد همسران خود را راحت‌تر و بهتر بپذیرند. مؤید این برداشت روایاتی است که مردم را پیرو حاکمان خود معرفی می‌کند: «مردم به حاکمان شبیه‌ترند تا به پدران خود» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۰۸) و «النَّاسُ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِمْ» (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۱). واضح است که کلیت مضمون این روایات برای همه مردم و در همه زمان‌ها قابل قبول نیست؛ اما به هر حال، رفتار و احکام حاکمان بر ذهنیت و رفتار مردم تأثیر زیادی دارد. به تعبیر دیگر، اگرچه رفتار رهبران نمی‌تواند علت تأمه تغییر رفتار مردم باشد، اما قطعاً به عنوان علل معده و زمینه‌ساز نقش به سزایی در بروز رفتارهای مثبت یا منفی مردم دارد. این تأثیر در مورد شخصیت بزرگی مانند پیامبر اکرم (ص) چند برابر است؛ زیرا از یک سو، خداوند متعال آن حضرت را در سوره احزاب به عنوان الگوی مؤمنان معرفی کرده است (احزاب: ۲۰/۳۳)؛ از سویی دیگر، ازدواج مجدد مردان در صورت فوت یا مطلقه شدن یکی از همسران، در صورت رعایت حد نصاب ممنوع نیست؛ زیرا هیچ اشاره‌ای در سوره نساء به این محدودیت نشده است؛ درحالی‌که در سوره احزاب، ازدواج مجدد برای پیامبر (ص) حتی با رعایت حد نصاب، به طور کلی ممنوع شد. از این رو، پذیرش حکم محدودیت توسط مؤمنان معاصر نزول بسیار راحت‌تر خواهد بود.

ناگفته پیداست که در صورت پذیرش نسخ آیه ۵۲ نمی‌توان چنین تحلیلی را ارائه کرد؛ زیرا حرمت ازدواج مجدد برای پیامبر (ص) فقط برای مدتی ثابت می‌شود که آن هم در همین سوره، قبل از نزول سوره نساء هم برداشته شد.

نتیجه‌گیری

در این نوشتار ثابت شد:

اولاً: برخی از محققان امامیه بر این باورند که آیه ۵۲ سوره احزاب توسط آیه ۵۰ همین سوره نسخ شده است. این محققان در تقریر ادعای خود، به صورت غیر مستقیم به منابع اهل سنت، اما در مقام استدلال به روایات اهل بیت (ع) استدلال کرده‌اند. ثانیاً: ادعای نسخ مذکور حداقل با چهار چالش مواجه است: «عدم وجود تعارض آیه منسوخ و ناسخ»، «عدم تقدم منسوخ بر ناسخ در قرآن»، «واحد بودن روایات» و «مخالفت این روایات از جهات متعدد با قرآن». از این رو، التزام به آنها امکان ندارد. ثالثاً: عدم التزام به نسخ آیه ۵۲ سوره احزاب، علاوه بر حفظ آیه‌ای از قرآن از منسوخ شدن، تحلیل واقع‌بینانه‌ای از ازدواج‌های پیامبر (ع) ارائه می‌دهد. ارزش این تحلیل را می‌توان در تبیین روش تدریجی قرآن در محدود کردن تعداد همسران یک مرد مشاهده کرد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- ابن جزى، محمد. (۱۴۱۶). التسهيل لعلوم التنزيل. شركة دار الأرقم.
ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴). تحف العقول. دفتر انتشارات اسلامی.
ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی‌تا). التحرير و التنوير. مؤسسة التاریخ.
ابن عرفة، محمد. (۲۰۰۸). تفسير ابن عرفة. دار الكتب العلمية.

- ابو حیان، محمد. (۱۳۸۴). الهدایة فی النحو. مرکز جهانی علوم اسلامی.
- ابو زهره، محمد. (بی تا). اصول الفقه. دار الفكر العربی.
- ابو القاسم زاده، مجید و کاظم نژاد، مهري. (۱۳۸۵). کنکاشی درباره علل تعدّد همسران پیامبر(ص). معرفت، ۱۵(۸)، پیاپی: ۱۰۸، ۸۳-۹۴.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱). کشف الغمة فی معرفة الأئمة. مكتبة بنی هاشمی.
- اشراقی سراپی، ولی الله. (۱۴۰۴). تصحیح و تعلیقه بر تفسیر شاهی. نوید.
- بابایی، علی اکبر، عزیزی کیا، غلامعلی، روحانی راد، مجتبی و رجبی، محمود. (۱۳۸۷). روش شناسی تفسیر قرآن. سمت.
- بحرانی، هاشم. (۱۳۷۴). البرهان فی تفسیر القرآن. بنیاد بعثت.
- بحرانی، یوسف. (۱۴۰۵). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة. دفتر انتشارات اسلامی.
- بروجردی، محمد ابراهیم. (۱۳۶۶). تفسیر جامع. کتابخانه صدر.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰). معالم التنزیل. دار إحياء التراث العربی.
- بهجت پور، عبد الکریم. (۱۳۹۴). شناخت نامه تنزیلی سوره های قرآن کریم (گزارش سوره های قرآن کریم). تمهید.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار احیاء التراث العربی.
- جمعی از پژوهشگران زیر نظر محمود هاشمی شاهرودی. (۱۴۲۳). موسوعة الفقه الإسلامی طبقاً لمذهب أهل البيت(ع). مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت(ع).
- حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴). انوار درخشان در تفسیر قرآن. لطفی.
- حلّی، مقداد بن عبد الله. (۱۴۲۵). کنز العرفان فی فقه القرآن. مرتضوی.
- خوئی، ابوالقاسم. (بی تا). البیان فی تفسیر القرآن. مؤسسة احیاء آثار الامام الخوئی.
- درویش. محی الدین. (۱۴۱۵). اعراب القرآن الکریم و بیانه. الإرشاد.
- راوندی، قطب الدین سعید بن عبد الله. (۱۴۰۵). فقه القرآن. کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی(ره).
- زرکشی، محمد. (۱۴۱۰). البرهان فی علوم القرآن. دار المعرفة.
- زمخشري، محمود. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الكتاب العربی.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۲۸). اصول الحديث و احکامه. مؤسسه امام صادق(ع).
- سبحانی، جعفر. (بی تا). فروغ ابدیت. دار التبلیغ.
- سلامه، محمد علی. (۲۰۰۲). منهج الفرقان فی علوم القرآن. دار نهضة مصر.
- سیوطی، عبد الرحمن. (۱۴۰۵). الخصائص الكبرى. دار الکتب العلمیة.
- شهیدثانی، زین الدین. (۱۴۱۳). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. مؤسسه المعارف الإسلامیة.
- صدر، محمد باقر. (۱۴۲۰). ماوراء الفقه. دار الأضواء.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۸۰). المیزان فی تفسیر القرآن. دار الکتب الاسلامیة.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۹۶۷). تاریخ الامم و الملوک. دار صادر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷). تهذیب الأحکام. دار الکتب الإسلامیة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الإمامیة. المكتبة المرتضویة لإحياء الآثار الجعفریة.
- عسکری، مرتضی. (۱۴۱۶). القرآن الکریم و روایات المدرستین. مجمع العلمی الاسلامی.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۳۸۸). تذکرة الفقهاء. مؤسسه آل البيت(ع).
- علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳). قواعد الأحکام. دفتر انتشارات اسلامی.
- علی، جواد. (۱۹۷۷-۱۹۷۸). المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام. دار العلم للملایین.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰). تفسیر العیاشی. المطبعة العلمیة.
- فاضل هندی، محمد. (۱۴۱۶). کشف اللثام و الإیهام عن قواعد الأحکام. دفتر انتشارات اسلامی.
- فیض، محسن. (۱۴۱۵). تفسیر الصافی. الصدر.
- قاسمی، جمال الدین. (۱۴۱۸). محاسن التأویل. دار الکتب العلمیة.

- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- قطب، سید. (۱۴۲۵). فی ظلال القرآن. دار الشروق.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی. دار الکتب الإسلامية.
- لوبون، گوستاو. (بی تا). تمدن اسلام و عرب. محمدتقی فخرداعی گیلانی (مترجم)، بی تا.
- مارودی، علی بن محمد بن حبیب. (۱۴۱۴). الحاوی الکبیر. دار الکتب العلمیة.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول. دار الکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۶). ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار. کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (ره).
- محقق حلی، نجم الدین جعفر بن الحسن. (۱۳۸۹). شرائع الإسلام. الآداب.
- محقق کرکی، علی. (۱۴۱۴). جامع المقاصد فی شرح القواعد. مؤسسة آل البيت (ع).
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- معرفت، محمد هادی. (۱۴۱۵). التمهید فی علوم القرآن. مؤسسة النشر الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار المکتب الاسلامیة.
- موسوی قزوینی، علی. (۱۴۲۷). تعلیقة علی معالم الأصول. دفتر انتشارات اسلامی.
- میر محمدی زرنندی، ابوالفضل. (۱۳۷۷). تاریخ و علوم قرآن. دفتر انتشارات اسلامی.
- نادری قهفرخی، حمید. (۱۴۰۱). گستره تأثیر سیاق آیات سوره احزاب بر مصداق شناسی «امانت» در آیه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ...». پژوهش نامه فرهنگ و معارف دینی، ۳(۲)، پیایی: ۱۱۷-۱۳۰. <https://doi.org/10.22034/rjcis.2023.11433>
- نجفی، محمد حسن. (۱۴۰۴). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. دار احیاء التراث العربی.
- نحاس، احمد بن محمد. (۱۴۰۸). الناسخ و المنسوخ. مکتبة الفلاح.
- واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۱). اسباب نزول القرآن. دار الکتب العلمیة.

References

Holy Qur'an

- A Group of Researchers under the Supervision of Mahmoud Hashemi Shahroudi. (2002). *Encyclopedia of Islamic Jurisprudence According to the School of Ahl al-Bayt (pbut)*. Institute of Islamic Fiqh Encyclopedia for the School of Ahl al-Bayt (pbut). [In Arabic]
- Abolqasem Zadeh, Majid, & Kazem Nejad, Mehri. (2006). A Study of the Reasons for the Prophet's Multiple Marriages. *Ma'rifat*, 15(8), 83-94. [In Persian]
- Abu Hayyan, Mohammad. (2005). *Al-Hidayah fi al-Nahw*. International Center for Islamic Sciences. [In Arabic]
- Abu Zohreh, Mohammad. (n.d.). *Usul al-Fiqh*. Dar al-Fikr al-'Arabi. [In Arabic]
- Ali, Jawad. (1977). *Al-Mufasssal fi Tarikh al-'Arab Qabl al-Islam*. Dar al-'Ilm lil-Malayeen. [In Arabic]
- Allameh Hilli, Hassan bin Yusuf. (1992). *Qawa'id al-Ahkam*. Office of Islamic Publications. [In Arabic]
- Allameh Hilli, Hassan bin Yusuf. (2009). *Tazkirat al-Fuqaha*. Al al-Bayt Institute. [In Arabic]
- Askari, Mortaza. (1995). *Al-Quran al-Karim wa Riwayat al-Madrasatayn*. Islamic Scientific Assembly. [In Arabic]
- Ayyashi, Mohammad bin Mas'oud. (2001). *Ayyashi Interpretation*. Al-Matba'at al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Babaei, Ali Akbar, Azizi-Kia, Gholamali, Rohanirad, Mojtaba, & Rajabi, Mahmoud. (2008). *Methodology for interpretation of Qur'an*. Research Institute of Hozwah and University and Samt. [In Persian]
- Baghavi, Hossein bin Mas'oud. (1999). *Ma'alim al-Tanzil*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Bahjatpour, Abdolkarim. (2015). *Report of the Chapters of the Holy Quran*. Tamhid. [In Persian]
- Bahrani, Hashim. (195۵). *Al-Burhan fi Tafsir al-Quran*. Bunyad-e Bi'that. [In Arabic]
- Bahrani, Yusuf. (1984). *Al-Hada'iq al-Nadira fi Ahkam al-Itra al-Tahirah*. Office of Islamic Publications. [In Arabic]
- Baydawi, Abdullah bin Omar. (1997). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Boroujerdi, Mohammad Ibrahim. (1987). *Jami' Interpretation*. Sadr Library. [In Persian]
- Darvish, Mohi al-Din. (1994). *I'rab al-Quran al-Karim wa Bayanuhu*. Al-Irshad. [In Arabic]
- Erbili, Ali ibn Isa. (1961). *Kashf al-Ghumma fi Ma'rifat al-A'imma*. Maktabat Bani Hashimi. [In Arabic]

- Fazel Hindi, Mohammad. (1995). *Kashf al-Litham wa al-Ibham 'an Qawa'id al-Ahkam*. Office of Islamic Publications. [In Arabic]
- Feyz, Muhsin. (1995). *Al-Safi Interpretation*. Al-Sadr. [In Arabic]
- Hilli, Miqdad bin Abd Allah. (2004). *Kanz al-Irfan fi Fiqh al-Quran*. Mortazavi. [In Arabic]
- Hosseini Hamadani, Mohammad. (1983). Shining rays in the Interpretation of the Quran. Lotfi.
- Ibn Ashur, Mohammad bin Tahir. (n.d.). *Al-Tahrir wa al-Tanwir*. Institute of History. [In Arabic]
- Ibn Juzy, Mohammad. (1995). *Al-Tashil li Ulum al-Tanzil*. Sharikat Dar al-Arqam. [In Arabic]
- Ibn Shu'bah Harrani, Hasan bin Ali. (1983). *Tuhaf al-Uqul*. Office of Islamic Publications. [In Arabic]
- Ibn Urfah, Mohammad. (2008). *Ibn Urfah Interpretation*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Ishraqi Sarabi, Vali Allah. (1983). Annotations on *Shahi Interpretation*. Navid. [In Persian]
- Khoei, Abolqasem. (n.d.). *Al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Institute for the Revival of the Works of Imam Khoei. [In Arabic]
- Kolayni, Mohammad bin Ya'qub. (1986). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Le Bon, Gustave. (n.d.). *Civilization of Islam and Arab*. Translated by Mohammad Taghi Fakhredai Gilani. n.p. [In Persian]
- Ma'rifat, Mohammad Hadi. (1995). *Al-Tamhid fi Ulum al-Quran*. Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Majlisi, Mohammad Baqir. (1983). *Mir'at al-Uqul fi Sharh Akhbar Al al-Rasul*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Majlisi, Mohammad Baqir. (1985). *Malaz al-Akhyar fi Fahm Tahzib al-Akhbar*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Naser. (1995). *Nemuneh Interpretation*. Dar al-Maktab al-Islamiyya. [In Persian]
- Māwardi, Ali bin Mohammad bin Habib. (1993). *Al-Hawi al-Kabir*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Mirmohammadi Zarandi, Abolfazl. (1998). *History and science of the Quran*. Office of Islamic Publications. [In Persian]
- Mousavi Qazvini, Ali. (2006). *Ta'liqah 'ala Ma'alim al-Usul*. Office of Islamic Publications. [In Arabic]
- Muhaqqiq Hilli, Najm al-Din Ja'far ibn al-Hassan. (2010). *Shara'i' al-Islam*. Al-Adab. [In Arabic]
- Muhaqqiq Karaki, Ali. (1993). *Jami' al-Maqasid fi Sharh al-Qawa'id*. Al al-Bayt Institute. [In Arabic]
- Mostafavi, Hassan. (1981). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim*. Bongah Tarjume va Nashr-e Kitab. [In Arabic]
- Naderi Qahfarrokhi, Hamid. (2021). The Scope of the Influence of the Context of the Verses of Surah Al-Ahzab on the Determining the Example of "Trust" in the Verse "We Offered the Trust to...". *Journal of Culture and Islamic Studies*, 3(2), 117-130. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/rjicis.2023.11433>
- Nahhas, Ahmad bin Mohammad. (1987). *Al-Nasikh wa al-Mansukh*. Maktabat al-Falah. [In Arabic]
- Najafi, Mohammad Hassan. (1983). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Qasemi, Jamal al-Din. (1997). *Mahasin al-Ta'wil*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Qurtubi, Mohammad bin Ahmad. (1985). *Al-Jami' li-Ahkam al-Quran*. Nasser Khosrow. [In Arabic]
- Qutb, Sayyid. (2004). *Fi Zilal al-Quran*. Dar al-Shuruq. [In Arabic]
- Ravandi, Qutb al-Din Sa'id bin Abd Allah. (1984). *Fiqh al-Quran*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Sadr, Mohammad Baqir. (1999). *Ma Wara' al-Fiqh*. Dar al-Adwa'. [In Arabic]
- Salameh, Mohammad Ali. (2002). *Manhaj al-Furqan fi Ulum al-Quran*. Dar Nahdat Misr. [In Arabic]
- Shahid Thani, Zayn al-Din. (1992). *Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'i' al-Islam*. Islamic Knowledge Foundation. [In Arabic]
- Sobhani, Ja'far. (2007). *Usul al-Hadith wa Ahkamuhu*. Imam Sadiq Institute. [In Arabic]
- Sobhani, Ja'far. (n.d.). *Forough-e Abadiyyat*. Dar al-Tabligh. [In Persian]
- Suyouti, Abd al-Rahman. (1984). *Al-Khasa'is al-Kubra*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Tabari, Mohammad bin Jarir. (1967). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk*. Dar Sader. [In Arabic]
- Tabari, Mohammad bin Jarir. (1991). *Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Tabarsi, Fadl bin Hassan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Nasser Khosrow. [In Arabic]
- Tabataba'i, Muhammad Hussein. (2001). *Al-Mizan Interpretation of the Quran*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad bin Hassan. (1986). *Tahzib al-Ahkam*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad bin Hassan. (2008). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyya*. Al-Maktabat al-Murtazaviyeh li-Ihya' al-Athar al-Ja'fariyyah. [In Arabic]
- Vahedi, Ali bin Ahmad. (1990). *Asbab Nuzul al-Quran*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

Zamakhshari, Mahmoud. (1986). *Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil*. Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]

Zarkeshi, Mohammad. (1989). *Al-Burhan fi Ulum al-Quran*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]